

Т. П. Щетинааспірант кафедри педагогіки й менеджменту освіти
Комунального вищого навчального закладу
«Херсонська академія неперервної освіти»
Херсонської обласної ради

ШКОЛИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЯК СКЛАДНИК СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

У статті висвітлено історію виникнення і розвитку шкіл у німецьких колоніях Херсонської губернії Одеського повіту у XIX – поч. XX ст. Автором висвітлено аспект щодо переселенської практики в Європі, яка була широким явищем, що пов'язане насамперед зі стратегією збільшення могутності Російської імперії, а така політика була досить широко реалізована на південноукраїнських землях. З'ясовано, що упродовж XIX ст. на території Херсонської губернії були присутні досить численні іноземні колонії, які вносили свій вагомий вклад не лише в економічне зростання краю, а й в його освітньо-культурну сферу. Наведено статистичні дані щодо кількісних показників німецьких колоній та початкових шкіл у Херсонській губернії. Перераховано основні причини, які спонукали німців переселятися на Південь України, а саме: роз'єднаність німецьких територій, високий рівень податків, свавілля великих земельних магнатів, часті неврожаї та переслідування щодо віросповідання. Доведено, що саме німецькі колоністи через свою кількісну і географічну поширеність, маючи специфічні особливості у веденні господарства та підходах до навчання і виховання дітей, мали досить вагомий вплив на процес становлення освітньої системи регіону, зокрема початкової освіти. Відмінною рисою в німецьких колоніях було підтримання духу германізму церквою та школою. Досліджено, що німецькі переселенці бачили школу як один із найважливіших важелів виховання молоді, це було зумовлене тим, що протестантські пастори від самого початку переселення керували практично всіма освітянськими справами. Церква використовувала свій вплив, зокрема через створений освітній простір, щоб в умовах іновірства та іншого національного оточення зберегти власну самобутність. Відзначено, що головним завданням початкових шкіл у німецьких колоніях була підготовка хлопчиків та дівчат віком від 7 до 14 років до конфірмації, лише окремі з них мали змогу продовжувати навчання у місцевих двокласних училищах, гімназіях та вищих навчальних закладах. Встановлено, що учителями у німецьких школах могли бути лише чоловіки, а у процесі навчання педагоги орієнтувалися на індивідуальне засвоєння учнями навчальних предметів шляхом виконання завдань на уроках.

Ключові слова: німецькі колонії, колоністські школи, Херсонська губернія, початкова школа, система освіти, історико-педагогічний аспект.

Постановка проблеми. Проблема соціально-економічного та політичного устрою німецьких колоній імперських часів останнім часом набула гостроти, зокрема через актуальність органічного входження України до Європи. Проте питанням впливу німецької культури та освіти на становлення і розвиток системи освіти на південноукраїнських територіях приділяється не досить уваги. В цьому аспекті ми погоджуємося із думкою Ю. Кузьменко, що «на сьогодні свого нового звучання і важливості набувають історико-педагогічні дослідження, оскільки пошук шляхів реформування вітчизняної системи освіти неможливий без врахування помилок і екстраполяції позитивного конструктивного досвіду минулого в практику роботи сучасних навчальних закладів» [3, с. 253].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми заселення Півдня України різними етнічними групами висвітлено у працях А. Клауса, А. Веліцина, Г. Писаревського, І. Кулінича, Н. Кривець, С. Бобилевої, О. Дингеса. К. Лях у своєму дослідженні найбільш детально

розкрила вплив модернізаційних процесів у Російській імперії на трансформацію суспільного життя німецькомовних колоністів та на перебіг міжетнічних стосунків у Південній Україні. Цінним у контексті нашого дослідження став аналіз документів щодо діяльності «Контори опікунства», представлених у доробках співробітників Державного архіву Дніпропетровської області Н. Юзбашевої та Д. Мешкова. У галузі німецьких освітніх процесів інформаційними джерелами виступали монографія І. Кулінича і Н. Кривця «Нариси з історії німецьких колоній в Україні» (1997 р.) та монографія волинського німця Н. Арндта «Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick» (1994 р.), які розглядали проблему німецьких колоністів у загальноісторичному ракурсі.

Метою статті обрано розкриття змісту становлення системи початкової освіти у німецьких колоніях Херсонської губернії у період XIX – поч. XX ст.

Вклад основного матеріалу. Як відомо з історичних документів, Петро I започаткував традицію запрошувати іноземців на державну

службу з метою розвитку науки, культури та торгівлі. Прибулі іноземці частіше всього селилися компактно, утворюючи колонії (окремі поселення). Катерина II також була зацікавлена у заселенні іноземцями російських земель, особливо завойованих на півдні імперії. На підтвердження цього можна навести Маніфест 1763 р., яким іноземним колоністам було подаровано пільги на свободу віросповідання, будівництва церков та право власного управління колоніями разом з обов'язком підпорядкування Російському громадянському праву. Крім цього, було наказано обов'язково навчати дітей з дитинства корисних ремесел. Отже, від початку заселення однією з обов'язкових умов, висунутих іноземцям, було навчання дітей.

Імператор Олександр I розпорядився заселяти Новоросійські землі з метою забезпечення їхнього економічного розвитку і перш за все сільського господарства. Наказано було «принимать только таких иностранцев, которые наиболее могут быть полезными для этого края, как-то: хороших земледельцев, виноделов, шелководов и людей искусных к разведению полезных растений, а также хороших скотоводов и в особенности овцеводов» [5, с. 501–503]. При цьому передбачалося навчання колоністів ремесел, пов'язаних із сільським господарством.

У 1764 р. був затверджений загальний «План про заселення Новоросійського краю», згідно з яким у розпорядження адміністрації колоній суцільними масивами передавалася земля для переселенців: у Катеринославській губернії – 52 тис. десятин, Херсонській – 263 тис., Таврійській – 214 тис. Згодом такі ділянки були визначені й у Бессарабії [1; 2; 4].

У 1810 р. колонізаційний бум дещо вщух, після того як набуло чинності розпорядження уряду про припинення видачі кредитів і допомоги вихідцям з-за кордону. А в 1819 р. дипломатичним місіям було заборонено видавати паспорти іноземцям, які виявляли бажання переселитися до імперії. У результаті цей процес уповільнився, хоча й тривав до 40-х рр. XIX ст.

Після 1825 р. спостерігається значне зменшення кількості новостворюваних колоній. Імператор Микола I обмежував імміграцію, знов-таки виходячи з недостатності коштів на облаштування поселенців.

З архівних документів встановлено, що першу іноземну колонію у Херсонській губернії створили у 1787 р. шведи (біля Бериславу під назвою Старо-Шведська, 910 душ обох статей). У 1788 р. вихідці з Данцигу (21 родина) утворили німецьку колонію біля Єлисаветграда, яка пізніше отримала назву «Старий Данциг». З 1803 р. до 1806 р. у губернії з'явилися переселенці з Вюртембергу, Бадена, при-Рейнської Баварії, Пруссії та Саксонії, які заснували три колонії Мюльгаузендорф,

Клостердорф и Шлангендорф, що пізніше утворили Шведський округ (у 1821 р. тут мешкало 439 поселенців). Упродовж 1803–1825 рр. у Херсонській губернії (Одеському повіті) у створеному раніше Лібентальському окрузі німці утворили колонії: Маріенталь, Гросслібенталь, Клейнлібенталь, Александергільф, Йозефсталь, Люстдорф, Нойбург, Петерсталь, Францфельд та Фройденталь.

У 1857 р. німці становили 4,3% населення Херсонської губернії. За даними Херсонського губернського статистичного комітету, на 1895 р. у трьох волостях, у які об'єдналися колонії, нараховувалося 34 німецькі колонії з населенням 9927 осіб [6, с. 427–428, 456–458, 469]. Крім цього, німці на Півдні України проживали на правах приватних власників у селах, на хуторах, у єврейських колоніях та містах. Отже, через значне географічне і чисельне поширення німців у Херсонській губернії вплив укладу їхнього життя, стилю господарювання та підходів до навчання були досить вагомими.

З історичних документів встановлено, що для управління колоніями у 1763 р. була заснована Канцелярія опікунства іноземних поселенців, у 1796 р. – Експедиція державного господарства, у 1800 р. – «Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців». Нагляд за колоністами покладался на місцеве губернське керівництво, проте було встановлено і внутрішній колоністський порядок управління, що відбувався через заснування сільських правлінь та керівництв (начальств). Колонії було поділено на округи, у кожному з яких створено особливий приказ, що складався з приказного, виборного (голови), двох засідателів (бейзіцерів) та одного писаря. У 1818 р. було засновано Опікунський комітет над іноземними поселенцями південного краю Росії з підпорядкованою йому конторою Херсонських колоній (розташовувалася в Одесі), якій підпорядковувалися наглядачі кожного округу [7, арк. 4].

Серед причин, які штовхали німців переселятися до України, були: роз'єднаність німецьких територій, тяжкі податки, свавілля великих земельних магнатів, часті неврожаї та релігійні переслідування.

Відмінною рисою німецьких колоній було підтримання духу германізму школою та церквою зокрема. А. Ліпранді (книга «Германія в Росії») зазначав, що у Німеччині були спеціальні організації, головне призначення яких полягало у підтримці колоністів у матеріальному, моральному, культурному та політичному аспектах. Мета цих організацій полягала в тому, щоб зміцнювати єдність німців у світі й підтримувати дух германізму скрізь, де компактно проживало німецьке населення. З цією метою колоністам надсилались портрети німецьких імператорів та канцлера

Бісмарка, листи і брошури пангерманського змісту, надавалися грошові субсидії для відкриття та функціонування шкіл, а вчителям і пасторам – на так зване лютеранське місіонерство.

У кожній німецькій колонії були початкові школи, відкривалися училища підвищеного типу, жіночі гімназії та центральні училища, де здобували середню освіту, а також функціонували сирітські будинки. Так, у XIX ст. у Таврійській, Катеринославській і Херсонській губерніях було створено 156 початкових шкіл.

Першими спорудами, що будувалися колоністами, були церкви та школи (нерідко школи будувалися навіть раніше кірх (церков) і молитовних будинків). Віра в Бога завжди відігравала керівну роль не лише в духовному, але й у повсякденному житті німецьких колоністів, саме тому форму і зміст навчання певною мірою визначала конфесійна приналежність до тієї чи іншої протестантської течії. Поселенці наймали вчителя, створювали для нього побутові умови, а власники землі надавали колоністам деякі пільги на оподаткування шкільної території.

Елементарної освіти дітей німецьких колоністів вимагало їхнє віросповідання: і у менонітів, і у лютеран кожен віруючий мав уміти читати священні книги самостійно. Відповідно до лютеранських принципів кожний підліток допускався до обряду конфірмації (миропомазання), лише витримавши своєрідний іспит на вміння читати різні церковно-релігійні тексти і знати основні релігійні догмати. Оскільки навчання велося переважно за Біблією, Євангелієм та іншими церковними книгами, у процесі навчання читання і письма німецька школа виховувала дітей морально і духовно та знайомила їх з основними положеннями протестантського віровчення, закладала основи релігійного світогляду та національної свідомості.

Поряд із кожною лютеранською церквою була парафіяльна школа, яка разом із церквою належала до конкретного об'єднання лютеран. У таких закладах німецькі діти отримували восьмирічну початкову освіту. У кожній школі було від двох до чотирьох викладачів – пасторів та світських наставників: один пастор очолював церковне служіння та викладав Закон Божий і біблійні дисципліни, інший допомагав світським викладачам. Здебільшого вчителі не мали педагогічної освіти, а також спеціальних свідоцтв на право викладання, затверджених консисторіями. При деяких школах також були досить змістовні бібліотеки, що значно допомагало збагатити та урізноманітнити навчальний процес (якщо бібліотеки при школі не було, діти обмінювались між собою власними книжками). Навчальними книгами були німецькі букварі, церковно-релігійні книги, німецькі підручники, видані в Німеччині, та підручники, видані Міністерством освіти Росії: російсько-ні-

мецькі букварі Ламашевича, посібники грамоти Грушецького та ін.

Утримання та розвиток школи доручалися шультмайстеру, тобто директору школи, який обирався з освічених та суспільно активних колоністів. Суботи були присвячені «конфірмаційним інструкціям», тобто глибокому розгляду питань віри та конфесії.

Серед німецьких переселенців були й лютеранські та менонітські общини. Протестанти мали певні переваги – лютерани підпорядковувалися Генеральній Євангелійно-Лютеранській консисторії Департаменту іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ, мали свої навчальні заклади для підготовки священнослужителів. Лютерани переважали серед переселенців Херсонської губернії, де вони селилися численними колоніями поблизу міст Одеси, Херсона, Миколаєва.

Особлива увага у лютеран приділялася питанням освіти, що пояснюється дотриманням традицій, закладених на історичній батьківщині. Колоністські школи підтримувалися не тільки на місцевому рівні, а й субсидувалися Німеччиною. Основними рисами німецької колоністської школи були: загальна обов'язковість навчання для всіх без винятку дітей шкільного віку; керівництво школою з боку пастора; тісний зв'язок школи із громадою, яка практично без допомоги уряду утримувала її власним коштом.

У німецьких школах навчалися не тільки лютерани. Багато корінного населення, в основному представники середнього класу, не маючи змоги навчати своїх дітей у гімназіях і реальних училищах, віддавали їх у протестантські, а іноді в католицькі школи, де плата за навчання була невеликою.

Учителями у німецьких школах були лише чоловіки. У процесі навчання вчитель орієнтувався на індивідуальне засвоєння учнем навчальних предметів шляхом виконання завдань на уроках. Кожного недільного ранку за відсутності пастора вчитель проводив «читацьке служіння». У школах із невеликою кількістю учнів учитель отримував до 70 карб. Світські вчителі, які не були членами об'єднання лютеран, але викладали деякі предмети, заробляли від 10 до 90 карб.

У лютеранських школах вивчалися латинська та німецька мови, письмо, рахунок, проводилися уроки з музики, співів, учні отримували знання з географії та історії, також обов'язковим було вивчення російської мови.

Оскільки головним завданням початкових шкіл у німецьких колоніях була підготовка дітей до конфірмації, то їх часто називали конфірмаційними і розглядали як церковні навчальні заклади. Вони були у цілковитому підпорядкуванні лютеранського духовенства і під загальним наглядом місцевих відомств Міністерства народної освіти, хоча останні втручались в діяльність конфірмаційних шкіл не мали законних підстав.

Філософію мети освіти у німецьких школах можна поділити на дві частини: 1) навчання учнів того, хто вони є та ким їм визначено бути згідно із планом Бога: всі люди як носії Божого образу мають бути такими, як його син. Учні можуть дізнатися, ким вони мають бути, лише пізнаючи Бога, і знати, що є добро і правда лише у спілкуванні з ним. Цінність та сенс життя – не те, що привласнюється, а те, що приймається і проявляється у житті в правильних взаєминах із Богом, іншими людьми та із самим собою. Особистість Ісуса Христа, як кінцеве відкриття того, ким є Бог, як і удосконалення людської природи, має бути центральним пунктом будь-якого виховання, відкидаючи всілякі антропоцентричні концепції; 2) забезпечення учнів необхідним запасом знань про реальний світ.

Більшість німецьких школярів формально закінчували навчання разом із обрядом конфірмації, окремі з них мали змогу продовжувати навчання у місцевих двокласних училищах. Діти німців-городян мали можливість продовжувати навчання у гімназіях та вищих навчальних закладах. А в колоніях після закінчення шкіл колоністи самотужки продовжували розширювати коло своїх знань про світ, читаючи книги, газети, журнали, брошури, які сюди надходили. Найчастіше це робилося через пасторів і вчителів, а подекуди передплатниками преси були й самі колоністи.

Колоністське духовенство ретельно спостерігало, щоб шкільна освіта не потрапила під нагляд і опіку уряду, пояснюючи це побоюванням русифікації і страхом втратити національну самобутність. Цьому сприяв і указ, відповідно до якого завідування сільськими школами і «спостереження за вчителями» у колоніях було покладено на парафіяльних священників і консисторії кожного віросповідання (1819 р.). Духовенство, монополізувавши освіту, опиралося будь-яким спробам запровадження світських предметів, будь-яким спробам змінити шкільну програму.

Вивчення історичних документів дає змогу зробити висновок, що розвиток шкільної справи у німецьких колоніях відбувався поступово. У 1820-ті рр. були певні труднощі із приміщеннями, педагогічною та навчальною літературою. Колоністи намагалися відкривати початкову школу у кожному селі і знаходили вчителя, здатного навчити дітей хоча б азів читання та письма. Поступово до сер. XIX ст. кожна колонія мала власну школу (зазвичай в окремому кам'яному домі). Великі, економічно міцні колонії мали не одного, а двох-трьох учителів. Кожен призначений або запрошений учитель мусив пройти випробування перед місцевим церковним начальством на відповідність вимогам громади за рівнем знань, моральними якостями та «чистотою вірування» (останній пункт був вирішальним у прийомі на роботу).

У німецьких колоніях склалася власна специфічна система навчання. У початкових школах вчилися хлопчики і дівчатка віком від 7 до 14 років, як правило, до конфірмації. Офіційно навчальний рік тривав з 1 вересня до 1 (або до 15) травня, але фактично він скорочувався через те, що діти допомагали батькам у сільськогосподарських роботах.

Із статистичних звітів відомо, що до 1841 р. у німецьких колоніях налічувалося 189 шкіл і 169 церков (у менонітів – молитовних будинків); для всіх шкіл побудовано власні споруди, а також будинки для вчителів. У німецьких школах не було єдиної навчальної програми, існувала велика варіативність у виборі дисциплін. У початкових сільських школах навчали читати, писати, рахувати, зачували напам'ять Катехізіс. Вивчення російської мови у першій половині XIX ст. було не обов'язковим, оскільки офіційне листування велося німецькою, розмовна мова колоністів також була німецькою, а стосунки з російсько-українським населенням були дуже обмежені. При цьому на одну школу доводилося: у Херсонських колоніях – 135 учнів, у Бессарабських – 123. У менонітських колоніях, де матеріальне становище було кращим, співвідношення було іншим: у Катеринославській губернії на одну школу припадало 82 учні, у Таврійській – 75.

Незважаючи на дбайливе ставлення до власних традицій, німецькі колоністи відрізнялися віротерпимістю. З архівних документів ми дізналися про навчальний заклад для глухонімих дітей у колонії Гросслібенталь, в якому за 25 років існування пройшли навчання 162 дитини різних віросповідань: 77 євангелістів, 28 православних, 19 католиків, 4 баптисти, 1 римо-григоріанець і 29 єврейських дітей.

У 1841 р. у колоніях були розроблені й прийняті «Правила відвідування сільських шкіл та дитячого навчання», якими передбачалося обов'язкове відвідування школи, регулярний облік відвідування, а також сплата родинами колоністів грошового штрафу у розмірі 3 коп. сріблом у разі пропуску занять учнем без поважної причини. Штрафи бралися за квитанцією й передавалися до шкільної каси, пізніше використовувалися для придбання підручників для бідних дітей та заохочення тих учнів, які склали екзамен на відмінно (грошові штрафи могли бути замінені роботою у громаді – половина робочого дня за кожен пропущений учнем день). Правила передбачали й фізичні покарання дітей.

У 1857 р. у німецьких колоніях нараховувалося 47 сільських шкіл, в яких навчали: читання, чистописання (німецькою), перших чотирьох дій арифметики, співів, закону Божого. Школи утримувалися на тих самих засадах, що й повітові училища: кошти надходили з громади відповідно до кількості учнів.

До середини XIX ст. освіта втратила свою виключно конфесійну спрямованість. Влітку 1868 р.

в Одесі відбувся з'їзд повноважних представників усіх колоністських товариств Півдня України, на якому обговорювалися заходи щодо поліпшення шкільної освіти. Серед багатьох інших обговорювалося і питання про розширення шкільної освіти.

Просвітницькою діяльністю займалися і друкарські представництва, видаючи для колоністів газети німецькою мовою. Першою такою газетою (1845 р.) став «Листок підтримки німецьких поселенців у Південній Росії». У ньому містилися поради з ведення сільського господарства, інформація про ціни, відомості про німецьких колоністів, часто розділених між собою величезними відстанями, розповіді сентиментального, повчального змісту, а також бесіди на релігійні теми.

Отже, переселенська практика в Європі була поширеною і розглядалась як стратегічний засіб нарощення могутності царської Росії. Такий самий прийом було використано російськими імператорами стосовно південноукраїнських земель, де упродовж XIX ст. існували численні іноземні колонії, які вносили свій вагомий вклад не лише в економічне процвітання краю, а і в його освітню та культурну сферу. Колоністи німці через свою кількісну і географічну поширеність у Херсонській губернії, маючи специфічні особливості у веденні господарства та підходах до навчання і виховання дітей, впливали на процес становлення системи освіти, початкової зокрема. Школу вважали одним із найважливіших важелів виховання молодого покоління. Такий підхід до освіти зумовлювався тим, що протестантські пастори із самого початку переселення вели практично всі справи освіти. Церква використовувала свій вплив, щоб в умовах іновірства та іншого національного оточення збе-

регти власну самобутність. Перспективи подальших розвідок пов'язані із пошуком конструктивного досвіду реформ освітньої системи початкових шкіл у XIX – поч. XX ст. на Півдні України.

Список використаної літератури:

1. Велицын А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. Санкт-Петербург : Русский вестник, 1893. 282 с.
2. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург : В. Нусвальд, 1869. 455 с.
3. Кузьменко Ю.В. Професорсько-викладацький склад педагогічних інститутів України (друга половина XX ст.). *Педагогічний альманах*. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 35. С. 253–259.
4. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. Москва : Снегирёвой А., 1909. 128 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. В 45 т. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. XXXIV (1804–1805), № 21547.
6. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. Издание Губернского статистического комитета. Херсон, 1896. Т. VII.
7. Херсонська губерньська креслярня. Укази, ордери Херсонського і Таврійського Правління. // ДАМО (Державний архів Херсонської області). Ф-14. Оп. 2. Справа 387.

Shchetyna T. Schools of german colonies of Kherson province as a composition of the system of primary education (XIX – early XX centuries)

The article highlights the history of the emergence and development of schools in the German colonies of the Kherson province of the Odessa district in the XIX – early XX centuries. The author stressed that the resettlement practice in Europe was a widespread phenomenon, which was primarily due to the strategy of increasing the power of Russia, and such a policy was quite widely implemented in the southern Ukrainian lands. It has been discovered that during the XIX century quite numerous foreign colonies were present on the territory of the Kherson province, which contributed not only to the economic growth of the region, but also to its educational and cultural sphere. There were presented the statistical data on the quantitative indices of the German colonies in the Kherson province. The main reasons that led the Germans to move to the South of Ukraine are listed: namely, the disunity of German territories, heavy taxes, the arbitrariness of large land magnates, frequent crop failure and religious persecution. It is proved that the German colonists had a significant impact on the process of formation of the educational system of the region, including primary education, due to their quantitative and geographical prevalence, having specific features in the management of the economy and approaches to the education and upbringing of children. A distinctive feature of the German colonies was to maintain the spirit of Germanism, school and church. It was investigated that the German settlers considered the school one of the most important levers of education of the younger generation. This was due to the fact that the Protestant pastors led virtually all educational affairs from the very beginning of the resettlement. Church exercised its influence, including through the created educational space, in order to preserve its own identity in conditions of intercession and other national circles. It was noted that the main task of elementary schools in German colonies was to prepare boys and girls in age from 7 to 14 years for confirmation. Only some of them were able to continue their studying in local bilingual colleges, gymnasiums and higher education institutions. It was noted that teachers in German schools were only men, and in the process of teaching, the teachers focused on the individual acquisition of students by study subjects by doing tasks at lessons.

Key words: German colonies, colonial schools, Kherson province, elementary school, system of education, historical and pedagogical aspect.